

فلسفهٔ تاریخ در قرآن

تألیف:

جواد سلیمانی

۱۶ دروس عمومی

سرشناسه: سلیمانی امیری، جواد، ۱۳۴۷-

عنوان و نام پدیدآور: فلسفه تاریخ در قرآن / جواد سلیمانی امیری.

مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده

. ۱۳۹۷ تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) .

مشخصات ظاهری: چهارده، ۳۷۴ ص.

فروخت: «سمت»؛ ۲۲۳۵. دروس عمومی؛ ۱۶، فروخت انتشارات مؤسسه؛ ۱۴۳۲.

شابک: ۰۰۲۰۰۶۶۸۹۷۸ ریال

وضعیت فهرستنويسي: فيپا

يادداشت: پشت جلد به انگلیسي: *Javad Soleimani. The Philosophy of History from the Qur'an Point of View.*

يادداشت: کتابنامه.

يادداشت: نمایه.

موضوع: تاریخ — فلسفه — جنبه‌های قرآنی،

موضوع: تاریخ — جنبه‌های قرآنی،

موضوع: تاریخ — فلسفه،

شناسة افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و

توسعه علوم انسانی.

The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities.

شناسة افزوده: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

The Imam Khomeini Institute for Education and Research

ردبهندی کنگره: ۱۳۹۷/۸/۸ ف رس/ BP ۱۰۳/۸/۱

ردبهندی دیوبنی: ۲۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی: ۵۵۴۴۱۷۹

فلسفه تاریخ در قرآن

جواد سلیمانی امیری (دانشیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره))

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم

انسانی، و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

چاپ اول: زستان ۱۳۹۷

تعداد: ۳۰۰

حروفچینی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سمت

قیمت: ۲۸۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع

مجاز به تغییر آن نیستند.

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمی از این اثر را بدون اجازه ناشران، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

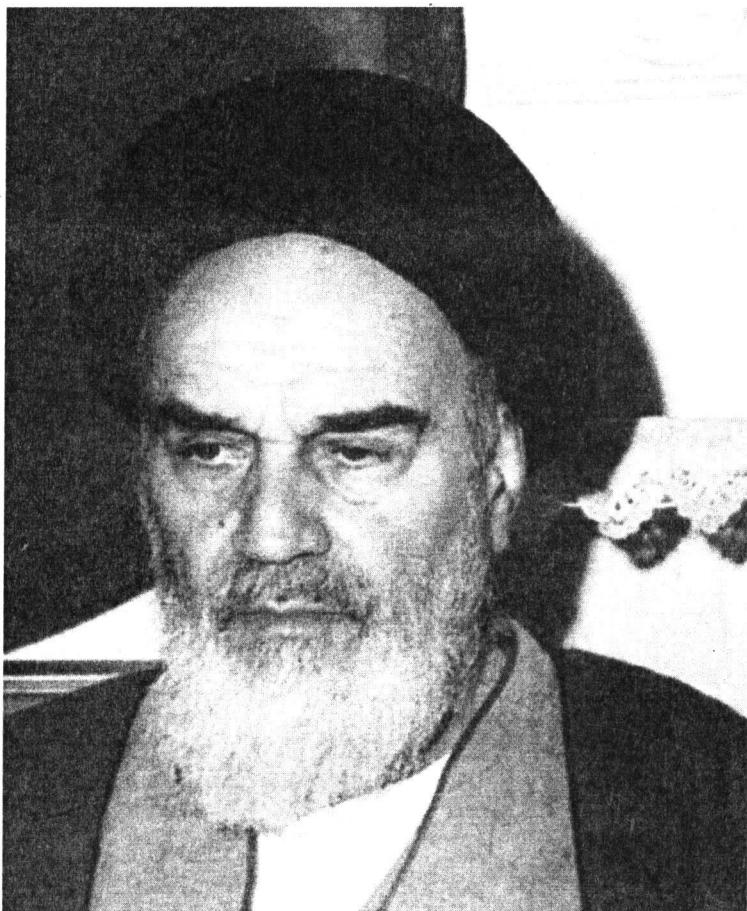
تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان ابوریحان، شماره ۱۰۷ و ۱۰۹، تلفن: ۰۶۶۴۰۸۱۲۰، نمبر:

۰۶۶۴۰۵۶۷۸ مراکر بخش: www.samt.ac.ir info@samt.ac.ir @sazman_samt

قم، خیابان شهدا، کوی ممتاز، پلاک ۳۸، صندوق پستی: ۳۷۱۸۵-۶۵۵، تلفن و نمبر: ۰۳۷۷۴۲۳۲۶

فروشگاه تهران: ۰۰۲۵-۳۷۷۷۴۲۳۲۶ Publication@qabas.net

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اکتون که می بینم شما فرزندان عزیز، شاهراه اساس را یافته و بر پایه وحدت اسلامی به هم پیوسته اید، و نور تابناک قرآن مجید - دستور آزادی ملل ضعیف و راهنمای جگونگی نهضت مردان تاریخ و پیمران باک در هر عصری بر ضد ستمگران و استثمار و استعمار پیشگان - بر قلب های شما پرتو افکنده است، به خود نوید می دهم که به خواست خدای بزرگ، آتیه درخشان نزدیکی در انتظار ملل مظلوم است.

(صحیفه امام، ج ۲، ص ۱۴۲)

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی* و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی بیست و چهارمین کار مشترک خود را با انتشار کتاب فلسفه تاریخ در قرآن به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

این کتاب به عنوان منبعی کمک درسی و بر مبنای آموزه‌های قرآنی برای درس فلسفه نظری تاریخ تألیف شده است. امید است افزون بر جوامع دانشگاهی و حوزوی، دیگر علاقه‌مندان به معارف اسلامی نیز از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ناشران را در جهت اصلاح کتاب پیش رو و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

سازمان سمت

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی*

تقديمه

ساحت مقدس حضرت بقية الله الأعظم

روح بلند حضرت امام خميني

شهیدان والامقام انقلاب اسلامی و دفاع مقدس

فهرست مطالب

۱	مقدمه
فصل نخست: مفاهیم، مبانی و مباحث مقدماتی	
۷	نگاهی به منابع فلسفه تاریخ در قرآن
۷	۱. منابع عام
۸	۲. منابع خاص
۱۱	الف) سنت‌های اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن
۱۵	(ب) آثار استاد شهید مطهری
۱۷	(ج) جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن
۱۸	ماهیت تاریخ
۲۲	تحریر محل نزاع
۲۷	شمرة بحث اصلی یا اعتباری بودن جامعه
۲۹	نظریه‌های چهارگانه اصالت فرد یا جامعه
۲۹	۱. اصالت فردِ محسض
۳۰	۲. اصالت فردِ مقید
۳۱	۳. اصالت جمعِ محسض
۳۲	۴. اصالت فرد و جمع
۳۴	طرح دیدگاه علمای اسلامی
۳۶	نقد و بررسی دلایل قرآنی طرفداران اصالت جامعه
۳۷	دلیل نخست
۳۹	نقد
۴۰	دلیل دوم
۴۱	نقد
۴۳	دلیل سوم
۴۴	نقد

۴۴	دلیل چهارم
۴۵	نقد
۴۶	دلیل پنجم
۴۷	نقد
۴۸	دلیل ششم
۵۱	نقد
۵۶	جمع‌بندی نهایی
۵۸	مفهوم علم تاریخ
۶۱	مفهوم فلسفه تاریخ
۶۲	۱. فلسفه علم تاریخ
۶۴	۲. فلسفه نظری تاریخ
۶۹	مفهوم فلسفه تاریخ در کتاب حاضر
۷۰	نگاه قرآن به تاریخ
۷۵	خلاصه فصل

فصل دوم: قانونمندی تاریخ

۸۰	مفهوم‌شناسی سنت
۸۰	۱. مفهوم سنت در لغت
۸۱	۲. مفاهیم اصطلاحی سنت
۸۵	۳. مفهوم سنت در قرآن
۸۷	۴. مفهوم قانون
۸۷	(الف) انواع قانون
۸۷	(ب) انواع قانون حقیقی
۸۹	(ج) شرط لازم برای قانون حقیقی
۹۰	پاسخ به یک پرسش مهم
۹۱	تقسیمی دیگر برای قوانین حقیقی
۹۲	مفهوم‌شناسی انواع تصادف
۹۳	۱. معذوم شدن علت ناقصه یا شرط پنهان
۹۳	۲. برخورد دو سلسله از علتها و معلول‌های مستقل
۹۳	۳. تحقق امر غیرمقصود
۹۴	۴. انتساب به یک علت جزئی غیرمتربقه

۹۴	۵. بطلان اصل علیت.....
۹۵	۶. مقصود بودن نسبت به فاعل قریب.....
۹۶	عدم ملازمۀ میان قانونمندی تاریخ و اصالت فلسفی آن.....
۹۷	نظریات منکران قانونمندی تاریخ.....
۹۸	تفسیر نخست.....
۹۹	نقد.....
۱۰۲	تفسیر دوم.....
۱۰۳	نقد.....
۱۰۵	نظریات موافقان قانونمندی تاریخ.....
۱۰۵	۱. قایلان قانونمندی خاص.....
۱۰۶	الف) ادوارد هالت کار.....
۱۰۶	ب) کارل پوپر.....
۱۰۸	۲. قایلان قانونمندی مشترک.....
۱۰۹	الف) باتیستا ویکو.....
۱۱۱	ب) آگوست کنت.....
۱۱۲	ج) هربرت اسپنسر.....
۱۱۳	د) فریدریش هگل.....
۱۱۴	ه) کارل مارکس.....
۱۱۵	و) اسوالد اشپنگلر.....
۱۱۶	ز) آرنولد توینی.....
۱۱۷	بررسی و نقد نظریات موافقان قانونمندی تاریخ.....
۱۱۸	مقام نخست: آثار پذیرش یا انکار اشتراک جوامع در قوانین تاریخی.....
۱۱۹	مقام دوم: دلیل اشتراک جوامع در قوانین تاریخی.....
۱۲۱	ادله قرآنی قانونمندی تاریخ.....
۱۲۱	۱. آیات صریح در سریان «سنن الهی در تاریخ».....
۱۲۹	۲. آیات عبرت.....
۱۳۱	۳. آیات «سیر فی الارض».....
۱۳۳	۴. آیه بودن سرگذشت اقوام.....
۱۳۴	۵. دیگر آیات.....
۱۳۹	خلاصة فصل.....

فصل سوم: ویژگی‌های قانون‌های الهی حاکم بر تاریخ

۱۴۳	۱. فراگیری
۱۴۶	۲. خدایی بودن
۱۴۷	۳. سازگاری با آزادی انسان
۱۴۸	بررسی نظریات در باب رابطه قانونمندی تاریخ و آزادی انسان‌ها.
۱۴۸	۱. نظریه جبرگرایانه
۱۵۳	۲. نظریه آزادی محدود و کنترل شده
۱۵۳	۳. نظریه اختیارگرایانه
۱۵۶	نقد نظریه اول و دوم
۱۵۷	آزادی انسان در تاریخ از منظر قرآن
۱۵۷	شواهد آزادی انسان در آیات
۱۵۷	۱. آزادی انسان در انتخاب مسیر هدایت و ضلالت
۱۵۸	۲. آزادی انسان در استفاده از بصیرت و آگاهی خویش
۱۵۹	۳. آزادی انسان در انتخاب هدف و روش زندگی
۱۵۹	۴. آزادی گروه‌ها و امت‌ها در حرکت خویش
۱۶۱	۵. کارنامه ویژه هر امت در قیامت
۱۶۲	۶. استقلال انسان در برابر جامعه و تاریخ
۱۶۴	رابطه قانونمندی و پیش‌بینی در تاریخ
۱۶۷	خلاصه فصل

فصل چهارم: مراحل و جهت حرکت تاریخ

۱۷۱	مراحل حرکت تاریخ
۱۷۲	۱. دیدگاه فیلسوفان تاریخ درباره مراحل حرکت تاریخ
۱۷۲	(الف) باتیستا ویکو
۱۷۳	(ب) آگوست کنت
۱۷۴	(ج) هربرت اسپنسر
۱۷۵	(د) فردریش هگل
۱۷۶	(ه) کارل مارکس
۱۷۷	(و) اسوالد اشپنگلر
۱۷۸	(ز) آرنولد توینی
۱۸۰	بررسی و نقد دیدگاه‌ها

۱۸۲.....	جمع‌بندی.....
۱۸۴.....	۲. دیدگاه قرآن درباره مراحل حرکت تاریخ.....
۱۸۶.....	جهت حرکت تاریخ.....
۱۸۶.....	۱. دیدگاه فیلسفان تاریخ درباره جهت حرکت تاریخ.....
۱۸۷.....	الف) دیدگاه تکامل فطری تاریخ.....
۱۹۰.....	بررسی دیدگاه تکامل فطری تاریخ.....
۱۹۴.....	ب) دیدگاه تمایل به تکامل در کمالات مقدمی
۱۹۶.....	بررسی دیدگاه تمایل به تکامل در کمالات مقدمی
۱۹۷.....	۲. دیدگاه قرآن درباره جهت حرکت تاریخ.....
۱۹۷.....	الف) معیار اصیل ارزیابی جهت حرکت تاریخ در قرآن.....
۲۰۱.....	ب) ارزیابی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیار تکامل در قرآن.....
۲۰۳.....	بررسی کمی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیارهای قرآنی
۲۰۶.....	بررسی کیفی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیار قرآنی تکامل
۲۱۳.....	خلاصه فصل.....

فصل پنجم: عوامل محرك تاریخ

۲۱۹.....	مفهوم عوامل محرك تاریخ.....
۲۲۰.....	طرح دیدگاهها.....
۲۲۰.....	۱. دیدگاه‌های فیلسفان تاریخ
۲۲۱.....	الف) تباہی قدرت.....
۲۲۲.....	ب) عصیت.....
۲۲۴.....	ج) مبارزه جناح‌های مرتع و پیشو.
۲۲۵.....	د) هجوم و دفاع.....
۲۲۷.....	ه) جغایاگرایی.....
۲۲۸.....	و) عنصر زور و عوامل سیاسی
۲۲۸.....	ز) تکامل ابزار تولید
۲۲۹.....	ح) انباشت علم و دانش
۲۳۰.....	ط) قهرمانان و شخصیت‌ها
۲۳۱.....	ی) وحی و نبوت
۲۳۳.....	ک) اراده الهی
۲۳۵.....	جمع‌بندی.....

۲۳۶	۲. دیدگاه قرآن
۲۴۲	مهم‌ترین سنت‌های حاکم بر حرکت تاریخ
۲۵۳	خلاصه فصل
فصل ششم: تفسیر حرکت تاریخ در پرتو جریان نزاع حق و باطل	
۲۵۹	مفهوم حق و باطل
۲۵۹	۱. معنای لغوی
۲۶۰	۲. کاربردهای قرآنی
۲۶۶	اصل غلبة حق بر باطل
۲۶۹	گستره غلبة حق بر باطل
۲۷۴	تفسیرهای غلبة اهل حق بر اهل باطل
۲۷۵	۱. غلبه در ساحت منازعات خارجی
۲۷۷	۲. غلبه در ساحت دل و جان
۲۷۸	۳. غلبه در ساحت گفتار و کردار
۲۸۰	جمع‌بندی تفاسیر
۲۸۱	فرایند برخورد حق و باطل
۲۸۴	طبایع، مناسبات و فرجام نزاع حق و باطل
۲۸۸	نسبت نزاع حق و باطل با نظام اسباب و مسببات
۲۹۰	خلاصه فصل
فصل هفتم: فرجام تاریخ	
۲۹۸	نگاهی به نظریات فیلسوفان معاصر
۲۹۹	۱. مکلوهان
۳۰۰	۲. فوکویاما
۳۰۵	۳. تافلر
۳۰۶	۴. هانتینگتون
۳۰۸	دیدگاه قرآن مجید
۳۰۹	۱. آیه استخلاف صالحان
۳۱۰	پاسخ به یک پرسش مهم
۳۱۲	۲. آیه ارث بردن زمین توسط صالحان
۳۱۳	۳. آیه سیطرة اسلام بر دیگر ادیان
۳۱۵	۴. آیه حاکمیت نهایی مستضعفان

۳۱۸	جمع‌بندی
۳۱۹	برخی اوصاف عصر ظهور
۳۱۹	۱. تشکیل حکومت صالحان
۳۲۱	۲. استقرار دین اسلام
۳۲۲	۳. استقرار امنیت
۳۲۳	۴. نفی شرک
۳۲۵	۵. رهبری یافتن اهل‌بیت علیهم السلام
۳۲۹	خلاصه فصل

خاتمه

۳۳۳	۱. هویت تاریخ از منظر قرآن
۳۳۴	۲. مفهوم قانونمندی تاریخ در قرآن
۳۳۴	۳. قرآن؛ برترین منبع برای کشف قوانین تاریخ
۳۲۶	۴. عوامل محرک تاریخ
۳۲۸	۵. مراحل حرکت تاریخ
۳۲۸	۶. جهت حرکت تاریخ
۳۴۰	۷. تفسیر تاریخ در پرتو جریان نزاع حق و باطل
۳۴۱	۸. فرجام تاریخ
۳۴۳	منابع
۳۴۳	(الف) کتاب‌ها
۳۵۳	(ب) مجلات
۳۵۵	نمایه‌ها

مقدمه

فلسفه نظری تاریخ از علوم مهم و کاربردی است که نگاه انسان به گذشته و آینده را تعیین می‌کند و راه و رسم حرکت به سوی ساختن آینده را به آدمی می‌آموزد. از این‌رو مکاتب گوناگون بشری می‌کوشند با ارائه دیدگاه‌های خود در زمینه فلسفه نظری تاریخ، ذهن انسان‌ها را در راستای اهداف خاص خود سوق دهند. نظریه آخرالزمان فوکویاما، دیدگاه دهکده جهانی مک لوهان، تئوری برترین‌های تافلر و نظریه برخورد تمدن‌ها از ساموئل هاتنینگتون، نمونه‌هایی از تلاش اردوگاه غرب در حوزه فلسفه نظری تاریخ به شمار می‌آیند که برای تبیین و توجیه نفوذ و سیطره لیبرال - دموکراسی در جهان به کار گرفته می‌شوند.

علم فلسفه نظری تاریخ با نگاهی کلی، به تاریخ زندگانی بشر پرتو افکنده، و سراسر تاریخ جوامع بشری را به صورت یکپارچه موضوع بررسی خود قرار داده است. این علم به پرسش‌های اساسی زیر درباره تاریخ پاسخ می‌دهد:

۱. حرکت تاریخ قانونمند است یا تصادفی؟

۲. انسان‌ها در حرکت تاریخ مختارند یا مجبور؟

۳. ویژگی‌های قانون‌های حاکم بر تاریخ چیست؟

۴. مراحل و جهت حرکت تاریخ چگونه است؟

۵. عوامل محرك تاریخ کدام‌اند؟

۶. نزاع‌های مستمر در بستر تاریخ چگونه تفسیر می‌شوند؟

۷. فرجام تاریخ کجاست؟

ولی دانشمندان اسلامی هنوز توجه شایانی به این مقوله نکرده‌اند، به‌طوری‌که شاید بتوان گفت مجموع کتاب‌های مستقل و مهمی که از سوی علمای دینی در این مقوله

نوشته شده است از عدد انگشتان دست تجاوز نمی‌کند و تنها ناظر به برخی مباحث فلسفه نظری تاریخ آن هم به صورت پراکنده، غیرمنسجم و بیشتر دفاعی است؛ در حالی که قرآن مجید و روایات اهل بیت^{۲۷} مملو از دیدگاه‌های فلسفه تاریخی است؛ چنان‌که علامه طباطبائی^{۲۸} در جای جای تفسیر *المیزان* با الهام از آیات شریفه قرآن دیدگاه‌های قرآن در فلسفه تاریخ را بیان کرده است.

یکی از حوزه‌های مهمی که امروزه در دانشگاه به عنوان واحد درسی مستقل در رشته‌هایی چون تاریخ، کلام، ادیان و غیره تدریس می‌شود، حوزه فلسفه تاریخ است، و بیشتر مواد این درس‌ها را طرح نظریه‌های مورخان و فیلسوفان تاریخ مغرب زمین و اندکی مشرق‌زمین تشکیل می‌دهند که بیشتر این نظریات یا نقد شده‌اند و یا با تأمل قابل نقد جدی، و در برخی مباحث در تعارض جدی با معارف اسلامی‌اند. با توجه به چنین وضعیتی تاکنون هیچ اثر جامع و منسجم و قابل تدریسی در این باره نگاشته نشده و آنچه تاکنون توسط برخی دانشمندان اسلامی در این مقوله نگاشته یا اظهار شده است، مباحث پراکنده، غیرمنسجم و بیشتر دفاعی بوده است. از این‌رو باید با بهره‌وری از میراث علمی علمای گذشته گامی در جهت پُر کردن این خلاً مسلم برداشته شود.

نگارنده می‌کوشد تا به حول و قوه الهی در این پژوهش گامی در این جهت بردارد. از این‌رو پژوهش حاضر به هریک از پرسش‌های اساسی فوق از منظر قرآن مجید پاسخ خواهد داد. بنابراین ابتدا مفهوم و مبانی پژوهش، یعنی مقصود از فلسفه تاریخ و اصالت یا اعتباریت تاریخ بررسی شده است، سپس به پرسش‌های مزبور، به تفصیل پاسخ داده می‌شود. ولی پیش از ورود به مباحث، تذکر چند نکته ضروری به نظر می‌رسد:

(الف) فلسفه تاریخ لفظ عامی است که هم بر فلسفه علم تاریخ و هم بر فلسفه نظری تاریخ اطلاق می‌شود. در این اثر تنها فلسفه نظری تاریخ در قرآن بررسی می‌شود. بنابراین هرگاه عنوان «فلسفه تاریخ» به صورت مطلق به کار رفته، مقصود فلسفه نظری تاریخ است نه فلسفه علم تاریخ. تمایز این دو نوع فلسفه تاریخ در مباحث مقدماتی می‌آید؛

ب) از آنچاکه موضوع این تحقیق بررسی مسائل فلسفه تاریخ در مدار قرآن بوده است، از طرح مباحثی از فلسفه تاریخ که بررسی آن در مدار قرآن مجید میسور نبوده، خودداری شده است؛

ج) از منظر دانشمندان و فیلسوفان، تاریخ سرگذشت جوامع پیشین است. از این رو مباحث جامعه‌شناسی و تاریخ با یکدیگر پیوند تنگاتنگی دارند؛ زیرا در تاریخ از جوامع گذشته سخن گفته می‌شود. بنابراین جوامع پیشین به مثابه سلول‌های تشکیل‌دهنده تاریخ، و افراد به منزله سلول‌های جامعه‌هایند. بنابراین ناگزیریم در بسیاری از مباحث فلسفه تاریخ از جامعه نیز سخن به میان آوریم و طبیعت آن را بررسی کنیم:

د) در این تحقیق سعی شده است در صورت لزوم برای طرح بحث و بیان مسئله به نظریه‌های فیلسوفان تاریخ در موضوع مربوط، به صورت مختصر اشاره شود و به دنبال آن نظرگاه قرآن به صورت مبسوط طرح گردد؛ زیرا طرح دیدگاه‌های فیلسوفان تاریخ غرب و شرق در این مقام ما را از موضوع اصلی نوشتار (فلسفه تاریخ در حوزه قرآن) دور می‌داشت؛ از سوی دیگر بی‌توجهی کامل نسبت به مباحث مطرح شده از سوی فلاسفه تاریخ موجب دور شدن از مسائل مطرح در رشته مزبور، به عنوان شاخه‌ای از فلسفه‌های مضاف می‌شد؛

ه) کتاب حاضر پس از چند ترم تدریس، تدوین جزوء درسی و نگارش مقاله در حوزه فلسفه تاریخ طی چهار سال تهیه شده است؛

و) سعی شده است از طرح مباحث جزئی و حاشیه‌ای در حوزه فلسفه تاریخ خودداری شود و عمدۀ ترین مسائل فلسفه نظری تاریخ از منظر قرآن بررسی شود؛

ز) برخی، مباحثی چون علل اوج و حضیض و فروپاشی تمدن‌ها را در فلسفه تاریخ مطرح می‌کنند و حال آنکه این مسئله اصالتاً در «تاریخ تمدن» مطرح می‌شود و شامل برخی جوامع و ناظر به برخی فرازهای تاریخ است. بنابراین از طرح این بحث در تحقیق حاضر خودداری شده است؛

ح) ضرورت حفظ زبان علمی، پرهیز از تکرار و پُرگویی، محدودیت‌های موجود در زمان ارائه و حجم نوشتار، اموری بود که ما را از بسط بیشتر مباحث بازداشتی است؛ ط) سعی شده است اظهارنظرها، استشهادها و استظهارهای قرآنی علمای دینی ای که در این حوزه کار کرده‌اند لحاظ گردد و نقدهای وارد بر کلماتشان در حد امکان از زبان همگناتشان بیان شود؛

ی) نقل قول‌های مستقیم، داخل گیوه قرار داده شده است، و آدرس دقیق منبع مربوط در پاورقی ذکر گردیده و آدرس نقل قول‌های غیرمستقیم با علامت اختصاری «ر.ک» به معنای «رجوع کنید» آغاز و در پاورقی ذکر شده است.
در پایان، توفیق روزافزوون همه محققان حوزه دین را از خداوند متعال مسئلت دارم و از همه کسانی که با آثار و راهنمایی‌هایشان مرا در سامان دادن این تحقیق یاری کرده‌اند، سپاسگزارم.

جواد سلیمانی

۱۱ مهر ۱۳۹۶ برابر با ۱۲ محرم ۱۴۳۹